

UDK: 821.512.133-3.09

Rahmatilla NORBEKOV,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti tayanch doktoranti
E-mail: rnorbekov@gmail.com
PhD A.Davlatova taqrizi asosida

“ABU RAYHON BERUNIY” ASARIDAGI KICHIK HIKOYATLARNING BADIY-ESTETIK VAZIFASI

Annotatsiya

Ushbu maqolada hozirgi adabiy jarayonning faol vakili Isajon Sultonning “Abu Rayhon Beruniy” asari tahlil qilingan. Asardagi kichik hikoyatlar tadqiq etilib, ularda Beruniy obrazi tasviridagi oʻrni masalasiga ahamiyat qaratilgan.

Kalit soʻzlar: Asar, tahlil, yordamchi personaj, tarixiy obraz, badiiy voqelik, tafakkur tadriji, dialog, shaxs, qahramon ruhiyati.

ХУДОЖЕСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКАЯ ФУНКЦИЯ КОРОТКИХ РАССКАЗОВ В ПРОИЗВЕДЕНИИ «АБУ РАЙХАН БЕРУНИ»

Аннотация

В данной статье анализируется творчество Исаджона Султана, активного представителя современного литературного направления, «Абу Райхана Беруни». Изучаются рассказы из его произведений, особое внимание уделяется роли Беруни в их изображении.

Ключевые слова: Произведение, анализ, вспомогательный персонаж, исторический образ, художественная реальность, образ мышления, диалог, личность, психика героя.

THE ARTISTIC-AESTHETIC FUNCTION OF THE SHORT STORIES IN THE WORK “ABU RAYKHAN BERUNI”

Annotation

This article analyzes the work of Isajon Sultan, an active representative of the modern literary trend, Abu Rayhan Beruni. The stories from his works are studied, special attention is paid to the role of Beruni in their depiction.

Key words: Analysis, supporting character, historical image, artistic reality, way of thinking, dialogue, personality, Psyche of the hero.

Kirish. Har bir yozuvchi hayotni soʻz orqali koʻrsatuvchi rejissordir. Uning manbasi esa, tabiiyki, hayotning oʻzi. Zero, “Badiiy haqiqatning asosi hayotdir”[1]. Bu jarayonda obrazlar eng muhim vazifani bajaradi. Ijodkor obrazlar zimmasiga hayotni barcha jabhalarini oʻynab berish funksiyasini yuklaydi. Odatda, bunday vazifa bosh obrazlar zimmasiga yuklanadi. Ayni shu doimiy jarayondan farqli oʻlaroq “Abu Rayhon Beruniy” romanida hayotni aks ettirish, xususan, ijtimoiylikni toʻlaligicha koʻrsatish, ijtimoiy muhit qiyofasini akslantirish yordamchi personajlar zimmasiga yuklanadi. “Badiiy asarda maʼlum bir gʻoyani ifodalovchi, juda kam ishtirok etgan obrazlar – personajlar yoki yordamchi obrazlar deyiladi”[2].

Isajon Sulton yordamchi obrazlarga yuqoridagi fikrlarga qoʻshimcha oʻlaroq ijtimoiylikka daxldorlik, axloqiy prinsiplarni, jamiyat qonun-qoidalarini oʻzida aks ettirish kabi yangi funksiyalarni yuklay oladi. Ayni shu xususiyatlarga koʻra romandagi epizodik obrazlarning badiiy ahamiyati yuqorilaydi, ijtimoiy qiyofasi konkretlashadi. Obraz qanchalik ijtimoiylashsa, jamiyatning jihatlarini oʻzida qanchalik koʻp aks ettirsa, uning yashovchanligi, taʼsir kuchi, badiiy jozibasini shunchalik ortib boradi. Boisi, “Roman voqeligiga kiritilayotgan har bir personaj goho sezilarli, goho koʻzga koʻrinar-koʻrinmas iplar bilan oʻz aro bogʻlanadi. Ular asarda muallifning badiiy niyati ijrosida muhim rol oʻynab bosh konsepsiyaning amalga oshuvida xizmat qiladi. Har bir obrazning asardagi ishtiroki qay darajadagi qiymatga ega boʻlishidan qatʼiy nazar bir-biri bilan chambarchas bogʻliq. Biri ikkinchisini taqazo qiladi. Ularning barchasi asosiy maqsad sari jamlanadi, shu yoʻlda jipslashadi”[7]. Shu sabab yozuvchi qahramonlarni ijtimoiy masalalar sari yoʻnaltiradi va ayni bir

ijtimoiy muhit qiyofasi orqali ular oʻrtasida badiiy zanjirni yaratadi.

Isajon Sultonning asaridagi yordamchi obrazlardagi badiiy zanjir jamiyatning eng muhim jihatlarini oʻzida aks ettirishiga koʻra uygʻunlik kasb etadi. U epizodik obrazlar orqali kamtarlik, sabrlilik, axloq, tarbiya kabi nodir xususiyatlarni jamiyatdagi ahamiyatini, Beruniy yashagan davrdagi qiyofasini koʻrsatib beradi. Buning uchun monolog, dialog, maqollar va hikmatlardan unumli foydalanadi. Xususan, bu holatning yorqin namunasi Al -Xoʻjandiy hikoyasida koʻzga tashlanadi. Al -Xoʻjandiy epizodik obraziga yozuvchi jamiyatni mustahkam oyoqda turishiga omil boʻluvchi axloqiy funksiyalarni yuklaydi. Bir kuni u otasiga Bogʻdodga borib oʻqishni orzu qilish istagini bildirganda otasi uni qoʻllab-quvvatlaydi. Buning zamirida yotgan axloqiy jihatni esa, yozuvchi qisqa dialoglar yordamida ochib beradi:

Oʻgʻlim, oʻgʻil bola oʻn toʻrtga toʻlganidan soʻng unga qattiq soʻzlanamaydi, uni urishmaydi deyдилar. Buning sababini bilasanmi?

Men “Yoʻq” deb javob berdim.

Otam dediki: chunki shu yoshdan soʻng u oʻz holicha mustaqil erkakka aylanadi.

Bu oʻrinda jamiyatning eng muhim oltin qoidasi namoyon boʻladi, yaʼni yigit kishi oʻzi va oʻz qarorlari uchun masʼul. U oʻzi oyoqqa turishi, oʻz hayotini oʻzi qura olish salohiyatiga ega boʻlishi zaruriy qoidadir. Bu fikr, bu tushuncha har bir davr uchun nihoyatda muhimligini yozuvchi asar mazmuniga gʻoyatda nazokat bilan singdirib yuboradi. Isajon Sulton jamiyatning har bir aʼzosi, har bir qatlami ijtimoiy muhitning bir qismi ekaniga, ular jamiyat va insoniyat, kelajak uchun masʼul ekaniga urgʻu beradi. Oddiy choʻpondan boshlab, sultongacha ijtimoiy voqelikka jalb qilinadi. Har bir yordamchi

personajni ijtimoiy muhit bilan uzviy bog'liqlikda ko'rsatib beradi. Ayniqsa, o'z davri sultonlarining jamiyatdagi o'rniga alohida e'tibor qaratadi. Xususan, Sabuktegin shaxsi bilan kitobxonni tanishtirar ekan, uning jamiyat va xalq taraqqiyotida tutgan o'rniga alohida to'xtaladi. Garchand Sabuktegin asardagi kichik voqelikda, sulolalar tadrijiy ketma-ketligini keltirish jarayonida asarga kiritilgan bo'lsa-da, uning obrazi jamiyat qiyofasini to'laqonli anglash va keyingi hukmdorlarga o'rnak bo'lish kabi yuksak mas'uliyatni o'zida aks ettiradi. Xususan, uning xalqparvarligiga alohida e'tibor qaratadi:

Ko'plab mamlakatlarni qo'lga kiritgan bo'ysundursam-da, faqat amirlik bilan kifoyaladim. Mol -mulk to'plash uchun umrimni zoe qilmadim, neki qo'lga kiritgan bo'lsam, xalqqa sarfladim.

Ko'ringanidek, hukmdor qiyofasida ulkan ijtimoiylik namoyon bo'ladi. Uning maqsadi mol-dunyoni yig'ib, xazinani to'ldirib qo'yishdan yoxud boshqa mamlakatlar talon-taroji uchun boylikni sarf etish emas, aksincha, hamma mol-mulkni xalq uchun sarflashdan iborat. Fikrlar Sabuktegin tilidan bayon etilmoqda, ya'ni birinchi shaxsga tegishli. Bunday holatda: "...birinchi shaxs tilidan hikoya iqrar xarakterida bo'ladi, bu o'z navbatida ta'sirchanlikni kuchaytiradi"[4,88 b]. Muallif ayni jarayonga mos ifoda yo'sinini ham to'g'ri tanlaydi. Zero, "Yozuvchining badiiy voqelikni xolisona tasvirlash tamoyillari tarixiy shaxslarni tanishtirish yoki ma'lum bir ijtimoiy – maishiy masalani bayon qilish jarayonida yaqqolroq ko'zga tashlanadi"[6,40 b]. Darhaqiqat, ayni shunday jarayonlarda, yozuvchining ifoda yo'sini, uslubi, tili - barchasi uning mahoratini o'zida aks ettiradi.

Aslida, "hayotdagi qonuniy, muqarrar, muhim, tabiiy narsa-hodisalar adabiy asardan o'rin olishga haqli. Yozuvchi epizodik obrazlar zimmasiga ayni shu tipik narsalarni ko'rsatib berish vazifasini yuklaydi, natijada bu obrazlarning ijtimoiy ahamiyati ortadi. Ayni shulardan kelib chiqqan holda Beruniy qiyofasini yoritib beruvchi hikoyatlarni bir qancha guruhlariga ajratish mumkin.

sultonlar bilan bog'liq hikoyatlarda Beruniy qiyofasining ochilishi;

olimlar bilan bog'liq voqeliklarda Beruniy obrazining namoyon bo'lishi;

epizodik obrazlar yordamida Beruniy portretiga munosabat.

Sultonlar bilan bog'liq hikoyatlarda Beruniy qiyofasining ochilishi. Bu tasnif roman mohiyatini to'la ochib berolmasa-da, qisman Beruniyga doir axloqiy qarashlarni umumlashtirish imkonini beradi. Jumladan, sulton Mahmudning vafotidan keyin uning o'g'li Sulton Mas'ud va Beruniy o'rtasidagi voqeliklar bosh obraz qiyofasining estetik jihatlarini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi. Sulton Mas'ud ham otasidan so'ng Beruniyga yuksak ehtirom ko'rsatishga urinadi. Bu holat romanning aksar o'rinlarida Isajon Sulton tomonidan batafsil yoritib beriladi:

Endigina o'ttiz ikki yoshga kirgan, vujudida g'ayrat va shijoat barq urgan sulton Mas'ud G'aznaviy bilan keksaygan, dard bukhaytirgan, soch-soqoli oppoq Abu Rayhon Beruniy ro'para bo'lishdi.

Ko'rinib turganidek, yozuvchi voqelikni eng avvalidan, Beruniy va Mas'udning uchrashuvdan boshlaydi. Uchrashuvni kontrast yo'li bilan yoritib beradi: biri yoshlik, unda hali vaqt, kuch va imkon yetarlicha. Biri esa ancha kuch va quvvatdan qolgan, ammo u o'z tanlovini amalga oshirib bo'lgan, bor hayotini ilmga baxshida etgan. Sulton Mas'ud tanlovi esa muallifni bir qadar o'ylantiradi va o'z mushohadalarni asar ichiga singdirib yuboradi. U taxtga chiqishi bilan mamlakatda katta tantana, davomiy ziyofatlar boshlanadi. Ammo muallif voqelikni ko'proq boshqa tomondan yoritishga e'tibor qaratadi:

Bu orada ushbu dabdaba va tantanaga mos kelmaydigan boshqa ishlar ham sodir bo'ldi. Ko'htiz qal'asida sulton Mas'udning inisi mangu zulmat aro o'z taqdiridan iztirob chekardi. Bir necha kun avval sulton Mas'udning buyrug'i bilan uning ko'ziga mil tortilib, ko'r qilindi.

Ushbu tasvirda go'yo sulton Mas'udning ukasi haqida so'z borayotgandek bo'lsada, aslida xuddi akaning xarakteri yoritib berilgandek taassurot uyg'onadi. Uning ko'ziga mil tortilishi, keyin esa hamma kerakli anjomlarning keltirib berilishi hayotiy haqiqatga zid, ammo sultonlar hayotiga xos. Ayni shu umumlashma fikrlardan keyin Sulton Mas'ud va Beruniy suhbatini boshlanadi, sulton unga "Qonuni Mas'udiy" asari uchun bir fil ko'tara oladigan miqdorda kumush tanga hadya qiladi. Muallif ayni shundan keyingi voqealarga alohida e'tibor qaratish orqali bosh obrazning badiiy-estetik xususiyatlarini ochib beradi:

Biroq Abu Rayhonning fe'lini barcha bilardi. Kamtar va oliyanob bu kishi sultonga qulluq qilib, minnatdorlik bildirdi-da, uzr tilab, tangalarga ehtiyoji yo'qligini va barchasini xazinaga qaytarishlarini iltimos qildi. Uning bu ishi yanada ko'proq ovozalarga sabab bo'ldi. Sulton Mas'ud bundan ta'sirlanib, Abu Rayhonning har qanday istagi o'rnatilishini ma'lum qildi va unga o'z supasidan joy berdi.

Muallif voqelikning ko'pchilik taxmin qilganidek tus olganiga urg'u beradi, ya'ni u mol-dunyoni rad etadi. Bu holat hech kimni, shu jumladan, kitobxonni ham hayratlantirmaydi. Chunki millatning olimi, odami bundan boshqacha bo'lishi ham mumkin emas. Shu sabab ham muallif ayni shu o'rinda Beruniy tilidan yana bir yordamchi obrazni hikoyat ichida hikoyat sifatida asarga olib kiradi. Bu obraz yordamchi obraz sifatida Beruniy obrazining estetik qirrasini to'la ochib berishga xizmat qiladi. Eng ahamiyatli tomoni yesa ayni obraz bilan kitobxonni Abu Rayhon Beruniyning o'zi tanishtiradi. Bu obraz Abu Jabal obrazidir:

Ziyoriylardan Mardovij ibn Ziyor zamonasida Abu Jabal degan bir kishi xos majlisda shohga yoqadigan so'zlarni aytib, uning ko'nglini chog' qildi. Shunda shoh "Tila tilagingni" deganida, "Ziyorat tog'ini menga berishingni so'rayman", dedi.

Abu Jabalning qarori aslida kulgi va achinarli edi. Ammo buni uning o'zi o'lim topmaguna qadar ham anglab yetmadi. Aslida eng og'iri aynan shunda edi.

... Shohdan ruksat bo'lgach, Abu Jabal benihoya katta boylikka ega chiqdim, mening tog'imning qiymati bir necha mamlakat xirojidan ham ortiq turadi, deb, kimni ko'rsa shundan gapirib, juda mag'rurlanib yurardi. Nihoyat o'sha tog' etagida o'lim topdi.

Beruniy tilidan aytilgan bu fikrlar bu dunyo molining o'tkinchiligini inson har lahza anglashi lozimligi haqida eslatma edi. Zero, olimning chinakam olimligi ilmni dunyo havasidan, zaridan baland qo'ygani bilan belgilanadi va yuqoridagi hikoyat orqali uning hayotiy maqsadi, mol-dunyoga muhabbati namoyon bo'lganini kuzatish mumkin. Bu pallada Beruniy umr yo'lining oxiriga yetib qolgan, hayotning barcha yo'llarini sharaf bilan bosib o'tgan yoshda edi. Ammo uning yoshlik pallasidan boshlab hech qanday mol-dunyo yig'magani aslida uning bosib o'tilgan yo'llardagi amalini ko'rsatadi. Zero, Beruniy ta'kidlagani kabi:

Tog'-tog' oltin kumushni bir joyga to'plab, gerdayib yuruvchi kishining Abu Jabaldan qanchalar farqi bor?

Asardagi har bir hikoyat didaktik xususiyatga ega. Ayniqsa, romanning so'ngrog'ida keluvchi "Rayhona" sarlavhali hikoyat asardagi eng katta estetik vazifa bajaruvchi, ijtimoiy ahamiyat kasb etuchi, Beruniy obrazining tamomila yangi qirrasini ko'rsatuvchi hikoyalardan biridir deyish mumkin. Rayhona Beruniyning xorazmlik do'sti, sohibdevon Al-Hasanning qizidir. Rayhona obrazining o'zi bevosita

hikoyatda ishtirok etmaydi. Shunga qaramasdan uni bemaol romandagi eng muhim yordamchi obrazlardan biri sifatida baholash mumkin. Qizning ismini hikoyatda uchratib, boryo'g'i uning otasi orqali nomini eshishga mavaffaq bo'l amiz. Ammo Al-Hasan va Beruniy obrazi ayni hikoyatda ko'rinmaydigan shu qiz obrazi orqali aniq va tiniqroq namoyon bo'ladi. Rayhona badiiy to'qima obraz bo'lib, u ilm-ma'rifatga chanqoq qiz sifatida (o'z otasining tilidan) tasvirlanadi. Otasining aytishicha uning qizini Parvardigor uni bilimga qobiliyatli qilib yaratgan. Shu sabab ham otasi Beruniydan qizi uchun nujum kitobini yozib berishini, ayni kitob orqali qizi nujum ilmini, handasa, aljabr va almuqobaladan ilm olishini istaydi.

Ayni hikoyatda Al-Hasan obrazi o'z davridagi boshqa otalardan farq qiluvchi, yuksak fikr va bilimga ega, dunyoqarashi keng obraz sifatida gavdalanadi. Boshqa aksariyat otalar qizi tugul o'g'illarini ilmi qilishni o'ylashmayotgan bu jamiyatda uning qizining tahsil olishi uchun intilishi, unga imkon yaratishga urinish Al-Hasanning ulkan tafakkur sohibi, keng ilm egasi ekanligini ko'rsatadi. Shu sababdan bu yordamchi obraz va ayni hikoyat romanda juda muhim ahamiyatga ega. Beruniy do'stining bu fikridan juda sevinadi va bu taklifni bajonidil qabul qiladi. U bu voqea haqida Abu Fazlga shunday fikr bildiradi:

Bu ish avvalroq xayolimga kelmaganini qara! Xonadonlarda voyaga yetayotgan qiz va o'g'il bolalarga men aytgan fanlarni biladigan volidasi murabbiylik qilishini va ular bu kitobni o'qigach, kelajakda kim bo'lib yetishishini tasavvur qil.

Ma'lum bo'ladiki, jamiyatdagi eng dolzarb masala, ayol-qizlarning ilmi bo'lish masalasi ayni hikoyatda ko'tariladi va bu hikoyat bugungi ijtimoiy hayot uchun ham nihoyatda ahamiyatli, shu bilan birga dolzarbdir. Chunki hamma ham

qizlarining ilm olish masalasini birinchi o'ringa qo'ymaydi. Muallif buni Beruniyning o'z hayoti bilan bog'laydi va estetik ta'sirchanlikni oshirishga erishadi:

Ey, Abu Fazl! Men senga, onamning xat-savodi bo'lmaganini va yolg'iz o'g'lim bilim olsin deb, dashtdan o'tin terib kelib bozorda sotishday mashaqqatga chidaganini aytib bergan edim. O'zi ham bilimlarni o'rganishi mumkinligi u roziqi marsumaning xayoliga ham kelmagan edi.

Hikoyat mavzusi Beruniyning eng og'riqli nuqtasiga borib taqaladi. Muallif badiiy to'qima va tarixiy haqiqat uyg'unligi kesishgan nuqtani anglaydi va kitobxonga badiiy ta'sirchan hikoyatni taqdim qiladi va unda jamiyatdagi eng og'riqli masalaga yuzlanadi. Ayni shu hikoyatdan kelib chiqib aytish mumkinki, "... tarixiy asarda yozuvchi badiiy to'qimadan foydalanishi mumkin. Faqat badiiy to'qima tarixiy voqea va faktlarga soya solmasligi, aksincha, tarixiy haqiqatni to'ldirishi lozim. To'qima timsollar orqali yozuvchi tarix voqealarini to'ldiradi, uni bugungi kun kitobxonlariga tushunarli tarzda yetib borishini ta'minlaydi"[10].

Beruniy ayni hikoyatda xuddi shu yo'ldan boradi. Badiiy ta'sirchanlik bilan otasi vafotidan keyin yolg'iz onasi uni katta mashaqqat bilan o'qitganiga, o'zi ilm olmaganiga, shu bilan bir qatorda jamiyatda ayollarning ilm olishi muhim masala ekanligiga urg'u beradi. Chunki "Yozuvchi faqat fakt va kechinmalarini ifodalasa, matn quruq bayondan iborat bo'lishi tabiiy. Badiiy to'qima asarning ta'sirchanligini oshiradi, quruq faktlar, hujjat ma'lumotlari, yillar va raqamlardan xoli holda asarni ta'sirchan qiladi. To'qima badiiy asarning, ayniqsa, tarixiy asarlarning ajralmas bir bo'lagidir"[1]. Bu narsa romandagi hikoyatlarda yaqqol kuzatiladi va ayni hikoyatlar vositasida Beruniy obrazi aniq va mukammal tarzda namoyon bo'lib boraveradi.

ADABIYOTLAR

1. Allamberganov A. Badiiy tafakkur masalalari. – Toshkent, 1983. – B. 83.
2. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent: O'zbekiston, 2001. – B. 62.
3. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent: O'zbekiston, 2002. – B. 60.
4. Botirova Sh. Hozirgi o'zbek romanlarida badiiy psixologizm. Filol. fan. bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Qarshi, 2019. – B. 88.
5. Doniyorova Sh. Istiqloq davri o'zbek romanlarida milliy ruh va qahramon. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2011. – B. 59.
6. Karimov B. Yangilanish sog'inchi. – Toshkent: Adabiyot jamg'armasi, 2004. – B. 40.
7. Qahramonov A. "Mehrobdan chayon" romanining poetikasi. Filol. fan. nomzodi dissertatsiyasi. – Toshkent, 2000. – B. 121.